

Honderd boeken uit 1621 in de Short Title Catalogus Vlaanderen

door

Steven VAN IMPE

Abstract

The Short Title Catalogus Vlaanderen (STC Flanders, www.stcv.be) is a tool for book historical research, offering a representative sample of the output of the printing press in the 17th century. To show the broad scope of this production, this article presents the example of 100 books printed in 1621. After an overview of subject matters (current events, theology, literature, history, state publications and law), printing is studied as an economic activity. Different categories of printers can be distinguished: a select group of entrepreneurs specialise in massive theological undertakings (Moretus, Nutius, Bellerus) while another, larger group has a more diverse output. Typography is presented as a way to investigate reading habits. Many questions remain, but the STCV database presents a first big step towards answers.

Tijdens zijn keynote lecture op de openingsavond van het prestigieuze internationale congres van de 'Society for the History of Authorship, Reading and Publishing' (SHARP), dat in 2006 in Den Haag plaatsvond, hield Robert Darnton een pleidooi voor het doorbreken van de grenzen van het klassieke boek. Naast romans en luxueuze uitgaven voor de gefortuneerden moeten boekhistorici ook andere gedrukte producten in hun onderzoek betrekken, zoals gebruiksletteratuur, pamfletten, kookboeken, nieuwsberichten, kalenders, ... Alleen zo kunnen zij een coherent en volledig beeld opbouwen van de geschiedenis van het boek.

Een dergelijke oproep mag in deze post-structuralistische tijden overbodig lijken, in de praktijk blijkt vaak dat dergelijke banale lectuur nog steeds niet bij het onderzoek betrokken wordt. Om hier verandering in te brengen en om een overzicht te geven van de zeer brede waai-er van de zeventiende-eeuwse boekproductie wil ik in deze bijdrage een overzicht bieden van honderd boeken die in het jaar 1621 in Vlaanderen werden uitgegeven, zonder me daarbij aan een bepaald genre te houden. De boeken werden geselecteerd uit de databank van de Short Title Catalogus Vlaanderen.

De Short Title Catalogus Vlaanderen (STCV) is een online databank van alle boeken die in de zeventiende eeuw in Vlaanderen gedrukt zijn. Hoewel volledigheid nog lang niet in zicht is bevat de databank na zes jaar beschrijvingsarbeid al meer dan 6500 verschillende edities. Door dat grote aantal kan de STCV nu reeds dienen als instrument voor diverse onderzoekstakken zoals economische en sociale geschiedenis, cultuurgeschiedenis, literatuuronderzoek, geschiedenis van taal en tekst, onderzoek naar het lezerspubliek, ...¹ Ik zal van enkele van deze mogelijkheden een voorbeeld geven aan de hand van de boeken die in 1621 werden gedrukt. Toevallig waren dat er tijdens mijn onderzoek in september 2006 net honderd, maar dat aantal is sindsdien natuurlijk gestegen.

Het jaar 1621 is niet zomaar gekozen. Het was een jaar met betekenis, en het werd door de tijdgenoten ook zo beleefd. Met vrees werd uitgekeken naar het einde van het in 1609 gesloten Twaalfjarig Bestand, een rustperiode in de Tachtigjarige Oorlog. Markies Spinola, de opperbevelhebber van de Spaanse troepen in de Nederlanden, tekende alvast het verdrag van Mainz met de Duitse protestanten, zodat hij kon terugkeren naar de Nederlanden om zich voor te bereiden op de hernieuwde vijandelijkheden. In maart was koning Filips III van Spanje gestorven. Tot overmaat van ramp stierf op 13 juli ook aartshertog Albrecht, zonder een erfgenaam na te laten. Hoewel zijn weduwe Isabella nog tot 1633 als landvoogdes over de Zuidelijke Nederlanden bleef regeren, berustte het soevereine gezag voortaan weer bij de Spaanse koning.

De penibele politieke situatie heeft echter niet belet dat de glans van de Gouden Eeuw ook in de Zuidelijke Nederlanden gloeide. Pieter Paul Rubens bezorgde Vlaanderen eeuwige roem, onze architecten bouwden mee aan de barok en de Spaanse Nederlanden werden een kerngewest voor de contrareformatie. Ook de Vlaamse boekdrukkunst bleef toonaangevend, niet het minst dankzij de *Officina Plantiniana*. Die werd in 1621 bestuurd door Balthasar I Moretus, de kleinzoon van Christoffel Plantijn. Hij moest door een erfenisregeling de drukkerij

¹ Meer uitleg over doel en opzet van de STCV in: S. van Rossem, G. Proot & P. Delsaerd, 'De Short Title Catalogus Vlaanderen' (STCV): de bibliografie van het zeventiende-eeuwse boek in Vlaanderen' in *De Gulden Passer*, 81 (2003), p. 201-217; Stijn van Rossem, Goran Proot & Pierre Delsaerd, 'The Short Title Catalogus Vlaanderen (STCV): The Bibliography of Seventeenth-Century Books in Flanders' in *Quaerendo*, 33 (2003) nr. 3-4, p. 336-354; S. Van Impe & G. Proot, 'Systematiek, samenwerking en duurzaamheid: sleutelbegrippen voor het STCV-project' in *Bibliotheek- & archiefgids*, 81 (2005), 6, p. 35-38. De website van het project biedt verdere achtergrondinformatie, toegang tot de databank en een uitgebreide bibliografie: www.stcv.be.

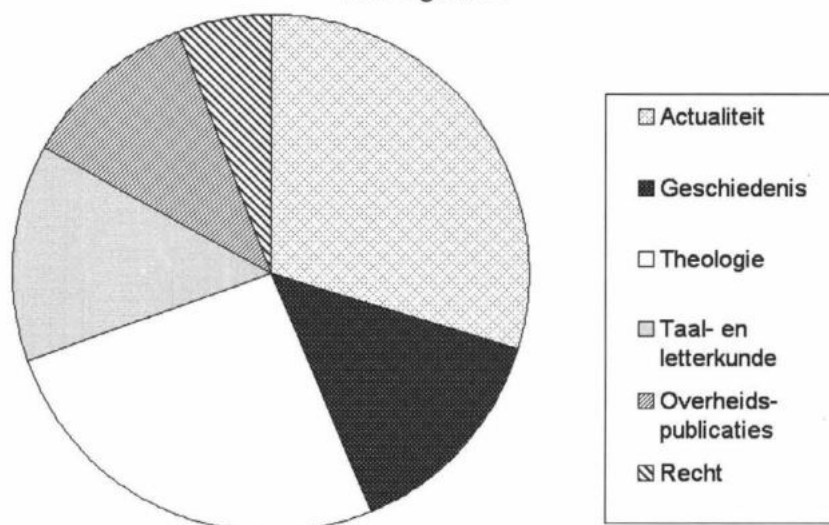
delen met de weduwe van zijn broer Jan II Moretus, en met Jan van Meurs, een aangetrokken compagnon.²

In wat volgt zal ik eerst een overzicht geven van de verschillende genres die in 1621 uitkwamen. Vervolgens heb ik het over de drukkers die in dat jaar actief waren. Daarna volgen in het kort enkele voorbeelden van hoe de STCV kan helpen bij het onderzoek naar het lezerspubliek, om dan af te sluiten met een aantal conclusies.

ONDERWERPEN

Net als vandaag leefden drukkers in de zeventiende eeuw niet van literatuur alleen. De honderd boeken die in 1621 werden gedrukt kunnen worden opgedeeld in zes grote onderwerpen (zie grafiek 1). Natuurlijk is de werkelijkheid complexer dan dat en zijn er tal van overlappingen en verdere onderverdelingen mogelijk, maar deze ruwe verdeling toont toch al enkele opvallende aspecten.

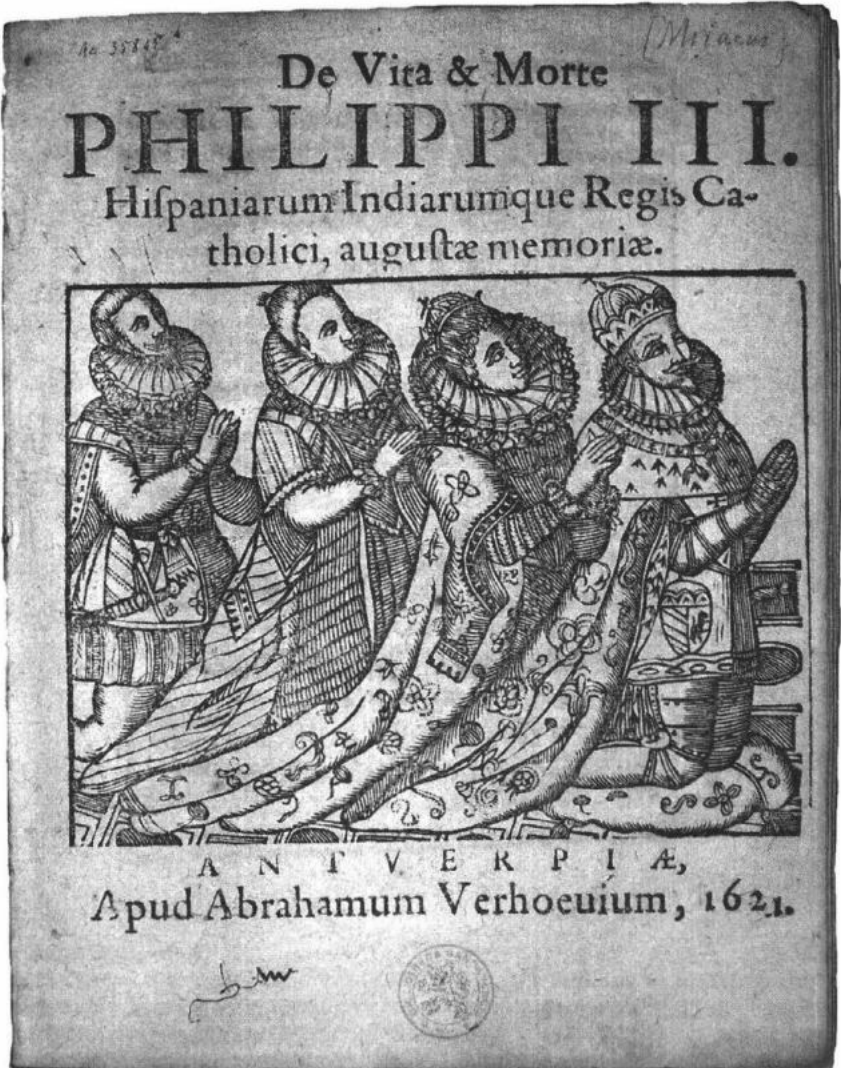
1621: genres

Grafiek 1 : Verdeling per genre

² De vermelding van de weduwe was slechts een juridisch punt. Jan van Meurs zegde zijn samenwerking na een conflict in 1631 op. Zijn eerste zelf uitgegeven boek werd in dat jaar te Brussel gedrukt, maar nog hetzelfde jaar begon hij een succesvolle uitgeverij in Antwerpen. Zie hierover L. Voet, *The golden compasses. A history and evaluation of the printing and publishing activities of the Officina Plantiniana at Antwerp*, Amsterdam, 2 dln. 1969-1972, deel 1, blz. 209-210.

Dat theologie een ruim aandeel in beslag neemt zal niemand verbazen: we zitten immers volop in de contrareformatie. Deze categorie omvat een brede waaier van zeer uiteenlopende boeken, gaande van dikke folianten bijbelegese tot kleinere devotieboeken in de volkstaal. De godsdienstigheid dringt bovendien ook door in andere genres zoals literatuur, geschiedenis en actualiteit.

Afbeelding 1: Biografische "reportage" over de dood van Filips III.
 (Universiteitsbibliotheek Gent)

Met actualiteit hebben we meteen het tweede grote genre van 1621 genoemd. De gebeurtenissen van de eigen tijd konden op veel belangstelling rekenen. Het gaat dan ondermeer om de "vrome feyten" van markies Spinola in Duitsland, en om de elegieën, grafredes, grafschriften en dergelijke meer van de gestorven vorsten. Mogelijk heeft het aflopen van het Twaalfjarig Bestand de Antwerpse drukker van nieuwsberichten Abraham Verhoeven precies in 1621 op het idee gebracht om de eerste krant van de Nederlanden te drukken: de *Nieuwe Tijdinghen*. Om praktische redenen worden kranten en tijdschriften voorlopig niet in de STCV opgenomen. De 194 nummers die in 1621 verschenen zouden de statistieken trouwens enorm vertekenen. Naast zijn reeks *Nieuwe Tijdinghen* bleef Verhoeven ook tal van ongenummerde tijdingen drukken, misschien omdat ze niet in het kader van de krant pasten.³ Zo was er blijkbaar veel interesse in de originele tekst van het vredesverdrag van Mainz, zodat er niet één maar twee edities van de Latijnse tekst kwamen, en bovendien nog een Spaanse vertaling. Verder drukte Verhoeven ook een Latijns overlijdensbericht van koning Filips III (zie afbeelding 1).

Maar Verhoeven was niet de enige die een panegyriek publiceerde. Er verscheen in 1621 een hele reeks lijkredes, waarin de culturele *beau-monde* om ter hardst de afgestorvenen beweedde. Antonius Sanderus, Jean-Jacques Chifflet, Justus Rycquius en Laurentius Beyerlinck publiceerden hun begrafenisredes op Albrecht en Filips III bij Balthasar Moretus. Om het esthetische aspect te verhogen kregen ze allemaal dezelfde opmaak. Twee elegieën door de Leuvense professoren Libertus Fromondus en Nicolaus Vernulaeus verschenen bij drukkers uit de universiteitsstad.

Soms is het niet erg duidelijk in welke categorie een editie juist thuishoort. Dat is met name het geval voor een aantal werken die bij het aflopen van het Twaalfjarig Bestand achterom blikken naar het verloop van de Tachtigjarige Oorlog. Zo is er *De spiegel der Nederlandsche elenden* van de uitgeweken Engelsman Richard Verstegan, onder het pseudoniem 'Een lief-hebber der waarheyt ende der Nederlanden welvaert', waarvan de titel en de schuilnaam al duidelijk de polemische inhoud aangeven.⁴ Van een ander kaliber is de anonieme *Nievvve cro-*

³ Interessante bedenkingen en opmerkelijke vaststellingen zijn te lezen bij A. Simoni, "Poems, pictures and the press. Observations on some Abraham Verhoeven newsletters (1620-1621)" in F. de Nave (red.), *Liber amicorum Leon Voet*. Antwerpen, 1985 (= *De Gulden Passer*, 61-63 (1983-1985)), p. 353-373.

⁴ De klassieke studie over Richard Verstegan was tot voor kort E. Rombauts, *Richard Verstegan: een polemist der contra-reformatie*. Brussel, 1933. Recent verscheen echter P. Arblaster, *Antwerp & the world: Richard Verstegan and the international culture of catholic reformation*. Leuven, 2004.

nycke van alle de gedenkweerdichste saecken dier gheschiedt sijn sedert den iare 1500. tot desen teghenwoordighen iare ons Heeren 1621. Met alle de victorien vercregen in Duytslant door Marquis Spinola. Dit kleine boekje in 16° hoort eigenlijk thuis bij de almanakken, die vaak een historisch overzicht boden onder de vorm 'op deze dag, x jaar geleden.'

Maar er zijn ook een aantal echte geschiedkundige werken. Joannes d'Hollander laat een boek verschijnen over de geschiedenis van de adel. Bij Bellerus verschijnt een werk van Antonio Vasconcelli over de geschiedenis van het Portugese koningshuis. Ook het vermelden waard zijn twee heruitgaven van geschiedwerken van Justus Lipsius, over amfiteaters en over de verering van Vesta, en de *Dictorum factorumque memorabilium* van de klassieke historiograaf Valerius Maximus; maar die laatste hoort eigenlijk al meer thuis bij de letterkunde.

Bij de letterkunde staan we wat langer stil. We behandelen eerste de Nederlandse, en vervolgens de Latijnse literatuur. In de eerste plaats vinden we in 1621 een uitgave door de Mechelse rederijkerskamer De Pioen van gedichten en liederen die op 3 mei 1620 waren voorgedragen op de feestdag van deze kamer. Hetzelfde volume bevat ook een toneelstuk van Jan Thieullier, getiteld *Porphyre en Cypine*, dat op dit feest was opgevoerd.⁵ Het boek werd te Mechelen zelf uitgegeven door Henry Jaye, een ingeweken Engelsman.⁶ Een andere rederijker die in 1621 van zich laat horen is de dichter, toneelschrijver en schilder Guiliam van Nieuwelandt (1584-1635), met zijn *Poema vanden Mensch, inhoudende d'ijdelheid des werelds, d'ellende des levens ende ruste des doods*.⁷ De beide mannen kenden en respecteerden elkaar.

⁵ M. Van Vaeck, "De Schadt-Kiste der Philosophen ende Poeten (Mechelen 1621): een blazenfeest aan de vooravond van het einde van het Bestand" in *De zeventiende eeuw* 8 (1992), p. 75-83.

⁶ D.M. Rogers, "Henry Jaye" in *Handelingen van de Koninklijke kring voor oudheidkunde, letteren en kunst van Mechelen*, 57 (1953), p. 155-169. Rogers biedt een bibliografische lijst van titels die door Jaye gedrukt werden, wat ons een kans geeft om de volledigheid van de STCV te onderzoeken. Van de 26 werken die Rogers vermeldt die nog niet in de STCV zijn opgenomen, zijn er 11 in het Engels. Daaronder, uit 1621, een werk van Antonio de Molina, *Spiritual exercices, very profitable for active persons desirous of their salvation*. Mechlin: Henry Jaye, 1621. De STCV bevat op dit ogenblik nog geen enkel Engelstalig werk, een lacune in de collecties die tot nu toe werden bezocht. Daartegenover geeft de databank wel 7 titels die niet door Rogers worden genoemd.

⁷ In feite ging het om een herwerking van een gedicht van de Lierse dichter Hieronymus Van der Voort, uitgekomen in 1597. Zie voor een inhoudelijke vergelijking van beide stukken A.A. Keersmaekers, *De dichter Guiliam van Nieuwelandt en de senecaans-classieke tragedie in de Zuidelijke Nederlanden* (Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde, reeks 6: bekroonde werken, 80), p. 203-218.

Bovendien waren de eerdere toneelstukken van van Nieuwelandt een stilistische inspiratiebron voor Thieullier's *Porphyre en Cypine*.⁸

Maar niet alle Nederlandstalige letterkunde werd door rederijkers geschreven. Een voorbeeld van volksliteratuur dat door de STCV, met enig voorbehoud, in 1621 werd geplaatst is een uitgave van de *Vrouwen peerle*, een verhalenboek met drie levensbeschrijvingen van deugdelijke vrouwen: Helena, Griseldis en Florentine. Dit soort boeken werd ondermeer gebruikt in het lager onderwijs om kinderen te leren lezen. De datum 1621 staat niet op de titelpagina maar is afgeleid uit de approbatie en is een datum *post quem*. Er zijn van dit boekje meerdere edities geweest, waarvan vele zonder datum, die allemaal als "1621 of later" gedateerd worden. Dit is namelijk het jaar waarin de bisschop van Antwerpen een lijst opstelde van boeken die geschikt worden geacht voor het onderwijs.⁹ Daaronder dus deze *Vrouwen peerle*, die gedurende vele jaren, tot in de achttiende eeuw toe, verscheen met de approbatie van 1621 als enige tijdsaanduiding. Een nauwkeurigere datering is moeilijk, aangezien er van 1613 tot 1741 drie generaties drukkers genaamd Hendrik Aertssens actief zijn. Een editie met datum, gedrukt door Jacob III Mesens, dateert van 1678.¹⁰

Vervolgens vermelden we een Nederlandstalig programma voor een toneelstuk dat werd opgevoerd door de leerlingen van het jezuiten-college van Kortrijk. Dat het programma in het Nederlands is, betekent echter niet dat ook het toneelstuk zelf in die taal werd gespeeld. De *Ratio studiorum* van de jezuiten vermeldt expliciet dat de leerlingen enkel Latijn mogen spreken op school. Hoogstwaarschijnlijk moet dit drama dus onder de Latijnse letterkunde worden ondergebracht.

⁸ Ibid., p. 246-247.

⁹ Over deze regeling wordt uitvoerig bericht in J. Quackelbeen, *De schoolboeken en de censuur in de 17de eeuw*, Gent, 1958 (onuitgegeven licentiaatsverhandeling). Het voorbeeld werd gevolgd door de bisschoppen van Gent (in 1622) en Ieper (in 1630). Voor de instructie van bisschop Triest van Gent, zie F.X.P. de Ram, *Synodicum Belgicum*, III, p. 283. De lijst met toegelaten boeken werd uitgegeven door Gualter Manilius: *Tafel oft Lyste van de boecken die in de scholen zullen moghen gheleert worden, en gheene andere, volghende d'ordonnantie van [...] Antonius Triest Bisschop van Gendt*. Gent: Gualterus Manilius, 1622. De beslissing van de bisschop van Ieper, inclusief de lijst van toegelaten boeken, werd uitgegeven door Jean Bellet: *Ordinata a reverendissimo D. Georgio episcopo Iprensi, in congregatione decanorum suae diocesis, habita Ipris octava & nona octobris, M.DC.XXX*. (Colofon: Ipris: ex officina Ioannis Belleti, 1630).

¹⁰ Nochtans meldt Piet Verkruisje dat alle overgeleverde edities uit de achttiende eeuw stammen, de vroegste uit ca. 1735: P.J. Verkruisje, "Vrouwen-peerle" in: G.J. van Bork & P.J. Verkruisje (reds.), *De Nederlandse en Vlaamse auteurs: van middeleeuwen tot heden met inbegrip van de Friese auteurs*, 1985; online beschikbaar: www.dbnl.org/tekst/bork001nede01/_vro002.htm [geraadpleegd 20 januari 2007].

De tekst van het toneelstuk is jammer genoeg niet gedrukt, maar de enkele volledige teksten die van het jezuïetentoneel in onze gewesten zijn overgeleverd, zijn steevast in het Latijn. Nederlandse programma's met samenvattingen van het spel werden onder het publiek verdeeld om de toeschouwers die het Latijn niet (voldoende) machtig waren ter wille te zijn.¹¹

De Latijnse letterkunde omvat in de zeventiende eeuw dus klassieke auteurs naast neolatijnse schrijvers. Veel publicaties van klassieke auteurs worden als voorbeeld gebruikt door de schrijvers van de eigen tijd. Zeer populair zijn de *Epistolae familiares* van Cicero, die in 1621 verschijnen in een uitgave met nota's van de Italiaanse humanist Paulus Manutius. De brieven van Cicero dienden als model voor de brieven die humanisten naar elkaar schreven. Nog duidelijker is die functie bij de *Prosodia* van Henricus de Smet, een populair werk in de zeventiende eeuw dat het juiste woordaccent van Latijnse woorden geeft en dat dus zeer nuttig is voor neolatijnse dichters.

Een derde klassieke uitgave uit 1621 is het reeds genoemde *Dictorum factorumque memorabilium* van Valerius Maximus. Van deze klassieke tekst, eigenlijk meer een collectie anekdotes en losse verhalen dan een echt historisch verhaal, had Christoffel Plantijn al een kritische editie uitgegeven die was bezorgd door Stefaan Pigghe, en aangevuld met aantekeningen van Justus Lipsius. In 1621 vinden we niet minder dan drie uitgaven van dezelfde tekst. Twee daarvan zijn bovendien gebaseerd op dezelfde drukgang: een deel van de oplage die werd gedrukt door Hendrik Aertssens verscheen met het impressum van Martinus III Nutius op de titelpagina. Hendrik Aertssens drukte wel vaker op rekening van collega's, waarbij hij al dan niet ook zelf een deel van de oplage verkocht.

Al die klassieke letterkunde werd fel gesmaakt door de talloze neolatijnse auteurs die in de Zuidelijke Nederlanden actief waren. In 1621 zagen, naast het reeds genoemde schooltoneel, nog twee andere neolatijnse tragedies het licht, namelijk *Saul* van Jacobus Lummenaeus a Marca en *Rosimunda* van Jacob van Zevecote. Deze werden, toevallig of niet, allebei uitgegeven in Gent, respectievelijk bij Jan van den Kerchove en Joos Dooms. Nauw verwant met het toneel, dat in die tijd nog in verzen werd geschreven, is de neolatijnse poëzie, en inderdaad komen we in 1621 twee bundels *Poemata* tegen, de ene van de hand van Antonius Sanderus (ook al in Gent gedrukt) en de andere door Nicolaas van Bourgogne.

¹¹ G. Proot, "Het Brugse jezuïetentoneel in de zeventiende en achttiende eeuw" in *V.R.B. Informatie*, 30 (2000) 1-4, p. 3-17 (p. 5-7).

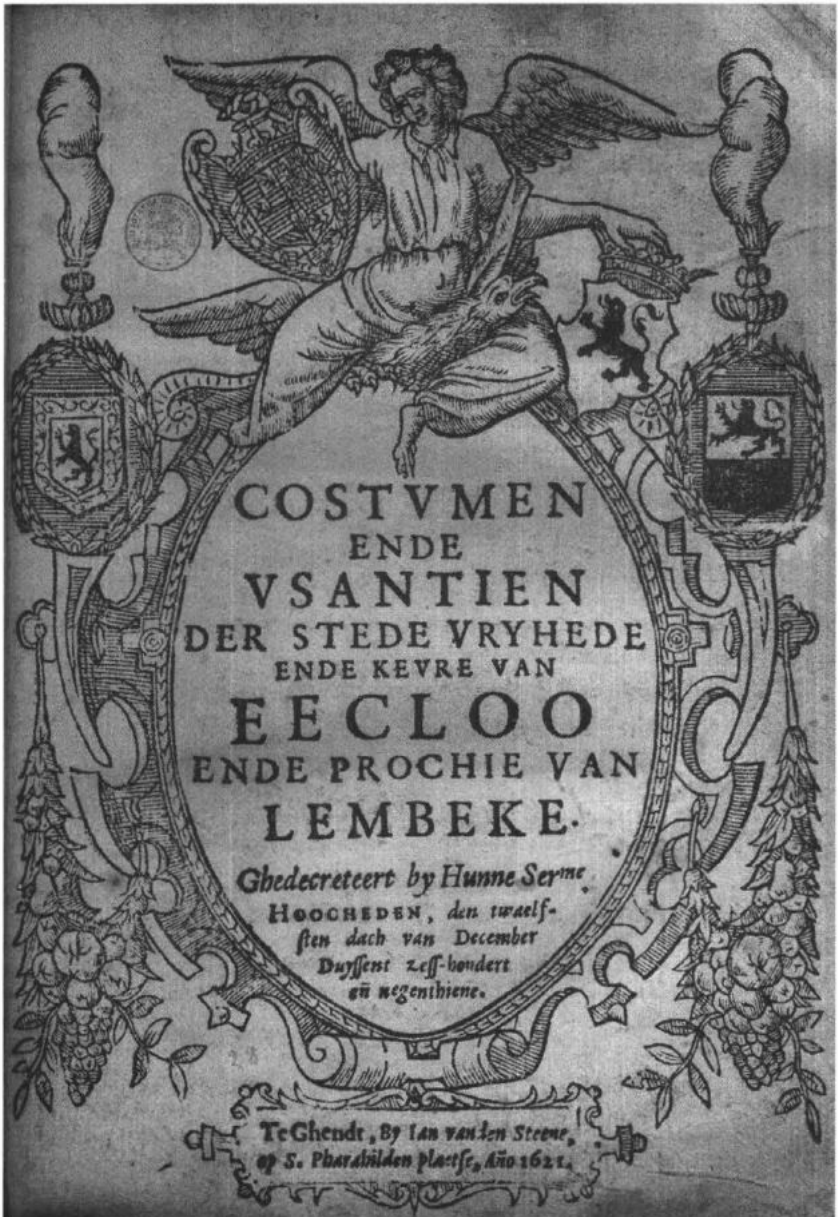

Opvallend is dat geen enkel literair werk bij Moretus gedrukt werd. De neolatijnse poëzie die in 1621 wel bij de *Officina Plantiniana* verscheen, behoorde tot het genre van de gelegenheidspoëzie: een elegie op rijm van Albrecht en een poëtische aanmoediging aan het adres van de Nederlandse jurist Hugo Grotius, die in dat jaar uit slot Loevesteijn was ontsnapt door zich te verbergen in een boekenkist, waarna hij naar Antwerpen was gevlucht.

Ook de juridische publicaties zijn in 1621 goed vertegenwoordigd. In die periode was een diploma in de rechten een vereiste voor een openbare functie, wat verklaart waarom deze faculteit, na de verplichte voorbereidende *artes*-faculteit, de grootste was van de Leuvense universiteit. In het begin van de zeventiende eeuw was het juridische onderwijs nog erg traditioneel, hoewel de humanistische methode ook werd toegepast op de oude teksten van het Romeinse recht, het kerkelijke recht én het Vlaamse gewoonterecht (al zat dit laatste niet in het curriculum).¹² Daarnaast werd het gewoonterecht ook verder gecodificeerd en verzameld, in opdracht van de centrale overheid. In 1621 verschenen de *Costumen en usantien der stede, vryhede ende keure van Eecloo en de prochie van Lembeke*, met een opvallend fraaie titelpagina (zie afbeelding 2). De stad beschouwde deze uitgaven als een prestigeproject.

Het gewoonterecht werd niet zomaar neergeschreven en gepubliceerd, het moest ook worden goedgekeurd door de Geheime Raad. Op die manier kreeg de centrale overheid stilaan meer greep op de lokale rechtspleging. Toch bleven de oude vormen nog lang bewaard: de aartschertogen moesten zich nog steeds houden aan de oude bepalingen van de Blijde Inkomst en andere charters, die stipuleerden dat het de Staten zijn die de wetten uitvaardigen. Dit was in 1621 nog slechts een formaliteit, die door Albrecht en Isabella echter nauwgezet werd gevolgd: zij stuurden hun ordonnanties trouw naar de Raad van Vlaanderen, die ze bekrachtigde, afkondigde en liet drukken door hun beëdigde drukker. In 1621 was dat Jan vanden Steene. In Brabant werden de wetten gedrukt door Huybrecht Anthoon, die de titel 'ghesworen Boeck-drucker vanden Hove' voerde. Daarnaast waren er ook de officiële stadsdrukkers. Tenslotte wist Hieronymus I Verdussen, door te huwen met de dochter van Guiliam van Parijs, zichzelf na de dood van zijn schoonvader te laten benoemen tot muntmeester, waardoor hij

¹² V. Brants, *La faculté de droit de l'université de Louvain à travers cinq siècles*. Parijs en Brussel, s.d. [c. 1917] (vooral blz. 112-138; 150-159).

Afbeelding 2: Het gewoonterecht van Eeklo gecodificeerd.
(Universiteitsbibliotheek Gent)

ook het alleenrecht kreeg op het drukken van de lucratieve muntordonnanties.¹³

De drukgeschiedenis van de Zuid-Nederlandse ordonnanties is een ingewikkelde zaak. Belangrijke wetten werden vaak herdrukt, maar daarbij werd soms ook het originele impressum woordelijk overgenomen, zonder het jaartal of zelfs de naam van de drukker aan te passen. Van sommige ordonnanties zijn op die manier meer dan vier verschillende edities bekend. Ordonnanties werden soms door de lokale overheid herbevestigd, geactualiseerd of aangepast, waarna ze opnieuw werden gepubliceerd, al dan niet met aanpassing van de datum. Zo krijgen we in onze selectie een ordonnantie die door de schepenen van Gent in 1635 werd bevestigd, maar die gedrukt werd met het originele jaartal 1621!¹⁴

Door de specifieke politieke situatie werd de tekst van één ordonnantie vaak ook op verschillende plaatsen gedrukt, soms met een afwijkende formule om de plaatselijke situatie te weerspiegelen. Tenslotte werden sommige ordonnanties ook vertaald in het Frans en het Spaans.

Een laatste genre dat we hier kort willen aanhalen, is dat van de almanakken. De STCV heeft uit het jaar 1621 twee jaarkalenders opgenomen, beide door de bekende Antwerpse astroloog Jan Franco. Verder hoort ook de reeds genoemde *Nieuvve cronymke* hier thuis. Van dit genre zijn er betrekkelijk weinig edities en exemplaren bekend, terwijl is gebleken dat het één van de populairste drukwerken uit de zeventiende eeuw geweest moet zijn. Dat ze nauwelijks overgeleverd zijn, ligt uiteraard aan hun tijdelijke karakter: zodra het jaar 1621 afgelopen is, wordt het papier van de kalenders hergebruikt. Veel geschilderde stillevens tonen opgerolde kalenderblaadjes gevuld met zout, suiker of specerijen, en ook in het zeventiende-eeuwse kleinste kamertje moet de oude kalender een vertrouwd object geweest zijn.¹⁵

¹³ S. Van Rossem, "Drukkersbelangen en politiek verlangen. Hieronymus II Verdussen en de controle op de productie van almanakken in Antwerpen, 1626-1642" in *De Gulden Passer*, 83 (2005), p. 175-199, spec. p. 178.

¹⁴ Deze situatie is nog onvoldoende onderzocht, mede door het gebrek aan een voldoende groot overzicht. Een eerste stap werd geboden door B. Desmaele, *Repertoire bibliographique des ordonnances publiées dans les Pays-Bas espagnols conservées à la bibliothèque royale Albert 1er. Gouvernement de l'archiduchesse Isabelle (1621-1633)*. [Onuitgegeven dissertatie]. Mons, 1985.

¹⁵ S. Van Rossem, "Drukkersbelangen en politiek verlangen," p. 175-176.

DRUKKERS

Nu we weten wat er in 1621 zoal gedrukt werd, is het tijd om eens te kijken naar wie daarvoor verantwoordelijk was. Ik heb het dan niet over de auteurs, maar over de drukkers en uitgevers. Zij maken de tekst van de auteur beschikbaar voor het publiek. De tussenpositie die ze innemen, is cruciaal. Ze weten wat het publiek vraagt en spelen daarop in. De manier waarop ze werken kan ons meer leren over de markt waarin ze zich profileerden.

De drukkers die in 1621 actief waren, waren verspreid over het hele Vlaamse land. Weinig verrassend is de overheersende positie van Antwerpen, dat met 61 edities drie keer zo productief is als de zusterstad Gent, de tweede in de rij. Verder in het rijtje volgen Leuven, Mechelen, Ieper en Brussel. Ik zal me hier beperken tot de Antwerpse drukkers, aangezien we eigenlijk alleen over deze groep voldoende gegevens hebben om zinvolle uitspraken te doen. De methodes die hier worden toegepast, kunnen ook worden gebruikt voor diachrone studies van uitgeverijen, waarbij vooral de evolutie van de uitgebrachte werken wordt bestudeerd. We richten onze aandacht eerst op de twee uitgeverijen met het grootste aantal edities.

De uitgever die in 1621 het meeste titels op zijn actief heeft staan, is Abraham Verhoeven. Indien de *Nieuwe Tijdinghen* als aparte edities in de STCV zouden worden opgenomen, zou Verhoeven zelfs zeer ver boven Moretus eindigen, met meer dan 200 titels.

Maar uiteraard is het aantal titels geen goede indicatie voor de totale boekpersproductie. Wanneer we ook rekening houden met het aantal gedrukte bladzijden, verdwijnt Verhoeven haast in het niets. Als we alle bladzijden van zijn 13 titels in de STCV samentellen, komen we op amper 86 bedrukte pagina's uit. Aangenomen dat de gemiddelde aflevering van de *Nieuwe Tijdinghen* 4 bladzijden had, mogen er daar nog 776 worden bijgeteld, maar zelfs dan blijft Verhoeven in de schaduw van de *Officina Plantiniana*: hoewel Moretus in 1621 ook een aantal werkjes van beperkte omvang uitgaf, ligt het aantal bladzijden van de werken die in de STCV zijn opgenomen op 1002.

Ook deze indicatie is echter onvolledig: de totale productie van een drukkerij is namelijk het aantal bedrukte vellen, en daarvoor moeten we ook oplagecijfers kennen. Er zijn slechts zeer weinig gevallen waarbij dat mogelijk is; omdat het archief van *Officina Plantiniana* bewaard is gebleven, kunnen we dat voor deze drukkerij wel berekenen. Van de boeken van Moretus die in de STCV zijn opgenomen zijn alles bij elkaar 32350 exemplaren gedrukt.¹⁶

¹⁶ Archief MPM, handschrift 39, f° 27 recto en volgende.

Met behulp van statistische formules zouden we, op basis van een doorgedreven zoektocht naar zoveel mogelijk overgeleverde exemplaren, ook een gefundeerde schatting kunnen maken van de oplage die Verhoeven drukte. Dit behoort echter niet tot het onderzoeksdomein van de STCV, en dus blijven we het antwoord hier schuldig.¹⁷

Zoals gezegd is de STCV nog niet lang niet volledig. Het archief van Moretus vermeldt voor het jaar 1621 een tiental uitgaven die voornamelijk niet in de STCV zijn opgenomen. Het gaat voornamelijk om liturgische werken, die de grootste oplage hadden, maar die nauwelijks in universiteitsbibliotheken bewaard zijn. Uitbreiding van de STCV naar collecties met een ander profiel zal deze lacune moeten opvullen. Ten overvloede herhalen we dat de 194 nummers van de *Nieuwe Tijdingen*, jaargang 1621, ook nog niet in de databank zijn opgenomen. Verhoeven heeft waarschijnlijk nog meer pamfletten gedrukt die de bibliografen van de STCV nog niet zijn tegengekomen. De conclusies die we voor deze twee drukkers trekken, kunnen dus alleen maar voorlopig zijn. Laten we daarom het beeld verruimen met andere drukkers die in 1621 in Antwerpen aan de slag zijn.

Na Verhoeven en Moretus is de derde grootste Antwerpse drukkersfirma, wat het aantal edities betreft, die van Martinus III Nutius en zijn broers. Zij vormen de derde generatie in een succesvolle dynastie, die zich aanvankelijk vooral op Spaanse uitgaven had geconcentreerd.¹⁸ De grote succesuitgave voor Martinus III was de reeks werken van de jezuïet, theoloog en exegeet Cornelis Cornelissen van den Steen, of Cornelius Cornelii a Lapide (1567 - 1637). Zijn *Commentaria* op de verschillende boeken van de Bijbel waren doorheen de hele zeventiende eeuw wereldwijd een standaardwerk. Van de commentaar op de brieven van Paulus verscheen in 1621 reeds de derde editie (1150 bladzijden).¹⁹ In de jaren 1621-1622 verscheen tevens een editie van zijn commentaar op de vier grote profeten Jesaja, Jeremia, Ezechiël en Daniël, goed voor vier volumes (samen meer dan 1500 bladzijden). Het is verbazingwekkend dat de gebroeders Nutius er naast deze immense onderneming ook nog in slaagden een boek van de Antwerpse jezuïet Carolus Scribani en Cicero's *Epistolae familiares* te

¹⁷ Een interessante formule in dit opzicht werd ontwikkeld door G. Proot & L. Egghe, "The Estimation of Editions on the Basis of Retrieved Copies: Printed Programmes of Jesuit Theatre Plays in the Provincia Flandro-Belgica (before 1773). With a note on the "bookhistorical law", in *The Papers of the Bibliographical society of America* 102 (2008), nr 3 (aanvaard voor publicatie).

¹⁸ J. Peeters Fontainas, "L'officine Espagnole de Martin Nutius à Anvers" in *De Gulden Passer*, 35 (1957), p. 1-106.

¹⁹ A. & A. De Backer & C. Sommervogel, *Bibliothèque de la compagnie de Jésus*, Heverlee-Leuven, 1960 (= 1890-1930), IV, 1511-1526.

drukken. Daarbovenop gaven ze ook nog eens de *Dictorum factorum-que memorabilium* van Valerius Maximus uit, maar die werd wel gedrukt door Hendrik Aertssens (zie boven). Een snelle rekensom leert ons dat, wat de boeken betreft die in de STCV zijn opgenomen, Nutius in 1621 drie keer méér bladzijden uitgaf dan Moretus.

Een gelijkaardige situatie vinden we bij de gebroeders Peeter II en Jan II Bellerus, eveneens telgen van een oud drukkersgeslacht.²⁰ Net als Nutius brengen de Belleri in 1621 een aantal dikke theologische folianten uit. In de eerste plaats vermelden we een uitgebreid commentaar op de *Summa theologica* van Thomas van Aquino door de Spaanse jezuïet Gabriël Vazquez, alles samen zeven volumes met om en bij de 4700 bladzijden. Daarnaast gaven de gebroeders Bellerus nog een ander werk van Vazquez uit, eveneens een folio van 605 bladzijden, en een historisch commentaar op het boek Exodus door de Portugees Sebastian Barradas, nog een folio van 445 pagina's. Tenslotte rolde er ook nog een geschiedenis van Portugal van de persen, ditmaal in kwarto maar toch ook 600 bladzijden lang.

Net als de vader en grootvader van Martinus III Nutius richtte de familie Bellerus zich dus duidelijk op het Iberische schiereiland. Dat is niet zo verwonderlijk: reeds vanaf het midden van de 16de eeuw zijn Antwerpse drukkers actief op de Spaanse markt, aanvankelijk als producenten van Spaanse devotielectuur. Met de opkomst van de inquisitie valt deze handel stil, maar blijkbaar slaagt de familie Bellerus erin zich te heroriënteren, waardoor de lucratieve Spaanse handel behouden blijft.²¹

Archiefstukken bevestigen dit verhaal: in 1620 was de neef van Jan en Peeter, Gaspar II Bellerus, na een lang verblijf in Sevilla teruggekeerd naar de Zuidelijke Nederlanden, waar hij zich te Brugge vestigde als boekhandelaar. Hij stond zijn aandeel in de nalatenschap van zijn ouders af aan zijn beide broers, die daarmee een fikse kapitaalinjectie kregen die ze in boeken konden omzetten. Het succes bleek

²⁰ A. Rouzet, *Dictionnaire des imprimeurs, libraires et éditeurs des 15e et 16e siècles dans les limites géographiques de la Belgique actuelle*, Nieuwkoop, 1975, blz. 8-12 behandelt verschillende leden van de familie Bellerus die tot 1600 actief waren.

²¹ B.A. Vermaseren, "De Spaanse uitgaven op godsdienstig gebied van M. Nutius en J. Steelsius. Een voorlopige oriëntatie" in *De Gulden Passer*, 50 (1972), p. 26-99. De auteur baseert zich op J.F. Peeters-Fontainas, *Bibliographie des impressions espagnoles des Pays-Bas méridionaux*, Nieuwkoop, 1965. Vermaseren onderzoekt enkel Spaanstalige werken, en meent daardoor dat de handel in Spaanse boeken aan het einde van de zestiende eeuw nagenoeg stilvalt. Door ook Latijnse boeken van Spaanse auteurs te betrekken, merken we op dat dat niet het geval is, maar dat er wel een duidelijke verschuiving plaatsvindt.

echter niet blijvend: in 1627 bedraagt hun schuld 8000 pond groten Vlaams, en in 1634 is die opgelopen tot 10870 pond groten Vlaams. De zeer hoge interesten en het slechter wordende economische klimaat deden de drukkerij de das om.²²

Dat het ook in 1621 geen kwaad kon om het risico te spreiden bewijst het feit dat het boek van Barradas niet enkel door de gebroeders Bellerus werd uitgebracht. Net als bij de *Epistolae familiares*, die bij Nutius en Aertssens verschenen, werd het boek van Barradas door drie verschillende firma's tegelijk uitgegeven: de kosten werden gedeeld met Guiliam van Tongheren en met Hieronymus Verdussen. Wie de echte drukker van het boek was, is niet meteen duidelijk.²³

In het werk van Gabriel Vazquez vinden we sporen van een andere vorm van samenwerking die de gebroeders Bellerus bezigden. In het colofon van enkele volumes staat de vermelding 'ex typographia Henrici Aertssij.' Of Hendrik Aertssens ook een financiële inbreng had in de onderneming, of slechts fungeerde als drukker in opdracht blijft een open vraag. Het feit dat zijn naam slechts in enkele delen opduikt, kan erop wijzen dat hij slechts een deel van de editie drukte. Voorlopig zijn er geen exemplaren bekend waarbij zijn naam ook op de titelpagina voorkomt, wat erop lijkt te wijzen dat hij geen interesse had om de werken zelf te verkopen.

De firma's Nutius en Bellerus wisten zich in 1621 duidelijk te profileren als grote uitgevers van theologische werken met een internationale uitstraling. Hoe succesvol ze daarin waren blijft voorlopig een open vraag. Nutius zet de drukkerij voort tot zijn dood in 1639, maar wordt niet meer opgevolgd. De schulden van de gebroeders Bellerus werden hierboven reeds uit de doeken gedaan. Een telg van de familie Bellerus blijft nog wel tot 1673 actief te Antwerpen, maar zijn fonds is duidelijk veel bescheidener.

²² L. Van den Branden, "Archiefstukken betreffende het Antwerpse boekwezen in de 15de en 16de eeuw" in F. de Nave, *Liber Amicorum Leon Voet* = De Gulden Passer, 61-63 (1983-1985), p. 169-187 (spec. p. 185-186). De nalatenschap van Lode Van den Brande bevat nog tal van onuitgewerkte verwijzingen naar interessant bronnenmateriaal.

²³ Een exemplaar met het impressum van Verdussen werd nog niet opgenomen in de STCV, maar wordt vermeld door A. & A. De Backer & C. Sommervogel, *Bibliothèque de la compagnie de Jésus*, I, 914, nr. 2 en door A. Simoni, *Catalogue of books from the Low Countries 1601-1621 in the British library*, London, 1990, B27. Dergelijke samenwerkingsverbanden kwamen wel vaker voor, maar zijn nog onvoldoende onderzocht. Een eerste aanzet tot een typologie van samenwerkingsverbanden levert S. Van Rossem, "In compagnie! Samenwerkingsverbanden rond de familie Verdussen in de zeventiende eeuw" in: Stijn van Rossem & Maartje De Wilde (red.), *Boekgeschiedenis in het kwadraat: context & casus*. Brussel, Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten, 2006, blz. 79-96.

Hoewel dat in dit overzicht minder duidelijk is, valt ook de *Officina Plantiniana* in deze categorie: gedurende de hele zeventiende eeuw werden regelmatig nieuwe edities op de markt gebracht van de monumentale *Annales ecclesiastica* van Caesar Baronius (11 volumes).²⁴ Daarnaast bezaten de Moretussen natuurlijk ook het monopolie op het liturgische drukwerk, wat hen van een comfortabele bron van vaste inkomsten verzekerde. Ook Jan van Meurs, die nog tot 1631 mee de Plantijnse uitgeverij beheerde, kon zich in deze markt handhaven: hij werd in 1643 de eerste uitgever van de prestigieuze reeks *Acta Sanctorum* (het laatste deel verscheen pas in 1940; momenteel beheert uitgeverij Brepols de herdrukken).

Wanneer we ons nu op de drukkers met minder uitgaven richten, zien we een duidelijke verschuiving, en dit op verschillende vlakken (zie tabel 1).

<i>Drukker</i>	<i>Folio</i>	<i>Kwarto</i>	<i>Octavo</i>	<i>Duodecimo</i>	<i>Sextodecimo</i>
Nutius	5		3		
Bellerus	5	1	2		
Van Tongheren	1	2	2		
Verhoeven		13	1		
Moretus		8	2	3	1
Verdussen		1		3	
Van Keerbergen		1	1		
Aertssens		1	1		
Verschueren			1	3	
Lesteens			1	1	
Van Wolsschaten			1	1	
Cnobbaert			1		
Troгнаesius				1	
's Conincx					2
De Ballo					1

Tabel 1: Antwerpse drukkersfirma's en de formaten die zij in 1621 gebruikten.

²⁴ Voor een kort overzicht van de bijzonder ingewikkelde totstandkoming van deze populaire kerkgeschiedenis verwijs ik graag naar K. Bowen, "11,257 impressions from a plate", in *Print Quarterly* 22 (2005), p. 265-279 (spec. p. 278-279).

Het aantal bladzijden vermindert en het bibliografische formaat is vaker kwarto, octavo of kleiner. De uitgaven zijn vaak in andere talen dan het Latijn, en de onderwerpen lopen meer uiteen. Naast devotie-nele werken (gebedenboeken, vrome geschiedenissen, ...) vinden we ook geschiedkundige, literaire en juridische uitgaven. Natuurlijk is dit maar een momentopname: ook Moretus, Verdussen en van Keerbergen brengen in de jaren rond 1621 boeken in folio uit. Sommige drukkers weten geleidelijk hun fonds uit te bouwen en groeien pas jaren later uit tot belangrijke spelers. Het ene kleine boekje dat Joannes Cnobbaert (1590-1637) in 1621 uitbrengt, is wellicht één van de eerste die hij zelf drukt. In 1620 gaf hij al twee kleine uitgaven in het licht, maar die kwamen (alweer) van de persen van Hendrik Aertssens. In de loop van de zeventiende eeuw zal hij zijn bescheiden drukkerij uitbouwen tot een belangrijke firma: de STCV vermeldt van hem 107 edities, na zijn dood geeft zijn weduwe Maria de Man († 1671) niet minder dan 154 werken uit, en hun zoon Michiel (1628-1706?) is nog verantwoordelijk voor 186 titels.

Over haast al deze drukkers is er onderzoeksmateriaal in overvloed aanwezig, in de gebruikelijke overheidsarchieven, in het beroemde archief van Plantin-Moretus, én in de boeken die zij drukten. Toch blijft het wachten op zelfs maar een begin van het onderzoek. Het archief van Plantin-Moretus is in deze een zegen en een vloek. De opname als UNESCO-werelderfgoed getuigt voldoende van de waarde die het archief heeft. Het nagenoeg volledige gebrek aan onderzoek naar de collega's van Plantijn en zijn opvolgers toont misschien aan dat overdaad ook in het geval van historische bronnen kan schaden.

VORMGEVING

De aandacht van de boekhistorici is de laatste decennia, in het zog van de vernieuwingen in de geschiedschrijving en in de literatuurwetenschap, meer en meer verschoven van de auteur naar de lezer.²⁵ Dit lezersonderzoek wordt echter gekenmerkt door een grote schaarste aan bronnen. In de achttiende en negentiende eeuw schrijven lezers nog wel eens over hun ervaringen in een dagboek, maar voor de zeventiende eeuw speelt het gebrek aan dergelijke bronnen ons parten. Soms is

²⁵ Tal van boeiende bijdragen over leescultuur zijn te vinden in T. Bijvoet, P. Koopman, L. Kuitert en G. Verhoeven, *Bladeren in andermans hoofd. Over lezers en leescultuur*, Nijmegen, 1996.

informatie te vinden in een zeldzame brief of laat een auteur in een verwijzing doorschemeren wat hij zelf gelezen heeft. Vaak geraakt de onderzoeker niet verder dan het boekenbezit, maar het feit dat iemand de zeven volumes van Gabriël Vazquez in zijn boekenkast heeft staan, bewijst uiteraard nog niet dat hij die ook gelezen heeft.²⁶

Dergelijk onderzoek hoeft zich echter niet uitsluitend af te spelen in het hoofd van de lezer. In de interactie tussen boek en lezer speelt het boek zelf immers ook een actieve rol. De betekenis die de auteur aan de lezer wil doorgeven, wordt niet alleen bepaald door de tekst in het boek, maar ook door de vorm en de paratekst van het boek. 'The medium is the message', luidt ook hier het strijdwoord.

Voor het onderzoek naar typografie breiden we de horizon een beetje uit, en nemen we niet alleen het jaar 1621, maar de hele zeventiende eeuw. Bovendien betrekken we ook het Nederlandse zusterproject, de STCN, bij het onderzoek.²⁷ Doordat de Short Title Catalogue Netherlands al sinds 1982 aan het beschrijven is, bevat het bestand inmiddels 135.000 titelbeschrijvingen (tegenover 6500 bij de STCV). Tendenzen worden daardoor heel erg duidelijk.

Onder boekhistorici was het reeds lang algemeen bekend dat het gebruik van de gotische letter voor drukwerk in de volkstaal in de Nederlanden afneemt in de loop van de tweede helft van de zeventiende eeuw. Gedetailleerd onderzoek wijst echter uit dat deze afname een sterke correlatie heeft met het genre van het werk, én met de plaats van uitgave. Zo gebeurt de omslag van gotische naar Romeinse letter in Gent en Amsterdam reeds in 1669, terwijl dat in Utrecht pas in 1719 gebeurt en in Den Haag zelfs pas in 1774. Het religieuze drukwerk wordt in Vlaanderen vanaf 1680 voor het overgrote deel in de Romein-

²⁶ Het onderzoek van humanisten- en geleerdenbibliotheken is een 'hot topic'. Meestal gebeurt zulk onderzoek op basis van inboedels van sterfhuizen en van de veilingcatalogi wanneer de bibliotheek door de erfgenamen wordt verkocht. Daarbij moet men goed bedenken dat reeds vóór de inventarisering of de veiling werken kunnen worden weggehaald, en dat boekverkopers soms winkeldochters bijschoven in de veiling van een beroemde geleerde. Bovendien geven deze catalogi vaak maar zeer summiere informatie. Meer over deze problematiek onder andere in P. Delsaert, "Libri Liberti. De bibliotheek van Libertus Fromondus (1587-1653)", in *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis*, 5 (1998), p. 27-44.

²⁷ De STCV is van bij het begin opgevat als een zusterproject van de STCN. Het beschrijvingsmodel is nagenoeg hetzelfde en de databanken zijn complementair. Voor een recente vergelijking vanuit het standpunt van de gebruiker, zie P. Verkruijsse, "Korttitelcatalogi of kortertitelbibliografieën? De STCV en de STCN onder de loep" in *De Boekenwereld* 22, nr. 5 (juli 2006).

se letter gedrukt, maar hetzelfde genre blijkt op dat moment in Nederland nog voor de helft in de oudere gotische letter gezet te worden.²⁸

CONCLUSIES

Een digitale databank als de STCV biedt heel wat meer mogelijkheden voor onderzoek dan meestal wordt aangenomen. Naast het nut als repertorium voor zeventiende-eeuwse boeken is de catalogus ook een instrument dat kan worden gebruikt om hypothesen op te bouwen of te toetsen. Vage indrukken kunnen snel worden bevestigd, genuanceerd of zelfs tegengesproken. Door met de mogelijkheden van de elektronische omgeving aan de slag te gaan, kunnen gebruikers waar en wanneer ze maar willen de verzamelde gegevens gebruiken om antwoorden te vinden op nieuwe onderzoeksvragen. En dat is maar goed ook, want ondanks meer dan honderd jaar boekhistorisch onderzoek zijn er nog tal van fundamentele vragen die moeten worden beantwoord. Dit overzicht heeft vooral tot doel gehad om die vragen aan te wijzen en wilde duidelijk maken dat er voldoende mogelijkheden zijn om ze op te lossen.

²⁸ Steven Van Impe & Jan Bos, "Romein en gotisch in zeventiende-eeuws drukwerk. Een voorbeeldonderzoek voor het gebruik van STCN en STCV", in *De Zeventiende Eeuw*, 22 (2006) 2, p. 283-297. We verwijzen graag naar verdere voorbeelden van onderzoek in deze materie: P. Verkruisje, "P.C. Hooft: een toontje lager. Over liedbundels, lettertypes en lezers", in J. Jansen (red.) *Zeven maal Hooft. Lezingen t.g.v. de 350ste sterfdag van P.C. Hooft, uitgesproken op het herdenkingscongres in de Amsterdamse Agnietenkapel op 21 mei 1997*, Amsterdam 1997, p. 79-97; id., "'Ghedrukt in seghwaer, op de pars der lijdtzaamheit'. Boekwetenschap en pamfletliteratuur", in J. de Kruif, M. Meijer Drees en J. Salman (reds.), *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900*, Hilversum 2006, p. 31-43; M. De Wilde, "Meer dan vorm. Een typografische analyse van zeventiende-eeuwse wereldlijke liedboeken uit de Zuidelijke Nederlanden," in Stijn van Rossem & Maartje De Wilde (red.), *Boekgeschiedenis in het kwadraat: context & casus*. Brussel, Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten, 2006, blz. 39-61.

APPENDIX: SHORT-TITLEBESCHRIJVING VAN DE 100 BOEKEN UIT DE STEEKPROEF

De boeken werden alfabetisch gesorteerd op achternaam van de auteur, op datum van uitvaardiging voor overheidspublicaties, of op de eerste letter van de titel (lidwoorden uitgezonderd) voor anoniemen. De transcriptieregels zijn dezelfde als die in de STCV-databank.²⁹ Volledige beschrijvingen, inclusief annotaties, bibliografische verwijzingen, collatieformules, vindplaatsen en digitale opnames van de titelbladzijden, zijn te vinden via www.stcv.be.

(1) [1616-07-08] *Instructie ende reglement dienende soo wel voor de collecteurs ofte pachters als andere om van nu voorts achtervolght te worden inde opheue vande impositien ende lasten op de naervolghende specien ten incommen binnen Vlaendren [...] herpubliceert in consistorie den viij. Iulij 1616.* Ipre: Franssois Bellet, 1621. [c:lvd:6525176]

(2) [1619-12-12] *Costumen ende vsantien der stede vryhede ende kevre van Eecloo ende prochie van Lembeke.* Ghendt: Ian vanden Steene, 1621. [c:lvd:3212102]

(3) [1621-00-00] *Instructie byde vier Leden van Vlaendren gheaduiseert vuyt crachte van authorisatie hemlieden verleent op d'opheue ende inninghe vande nieuwe impositien tot t'furnieren vande vijftich duysent guldenen ter maendt zyne masteyt. gheaccordeert byde vier Leden van Vlaendren gheaduiseert vuyt crachte van authorisatie hemlieden verleent op d'opheue ende inninghe vande nieuwe impositien tot t'furnieren vande vijftich duysent guldenen ter maendt zyne masteyt. gheaccordeert, voor den tijt van zes maenden.* Ghendt: Ian vanden Steene, 1621. [c:lvd:3255751]

(4) [1621-01-00] *Caerte oft lyste inhoudende den prijs vanelck marck once Enghelschen ende aes Troys gewicht van alle de specien van gout oft siluer [...] gemaectt by de generale meesters vande munten in de maent van januario 1621.* Antwerpen: [Verdussen, Hieronymus I] [1621]. [c:lvd:3199651]

(5) [1621-01-21] Albrecht & Isabella [Aartshertogen], *Placcaet ende ordonnantie [...]. Aengaende de contracten van beleeninghe ende staende sekens.* Brvessel: Huybrecht Anthoon, 1621. [c:lvd:6700428]

²⁹ De transcriptieregels worden uitgebreid beschreven in S. Van Impe, S. van Rossem & G. Proot, *Handleiding voor de Short Title Catalogus Vlaanderen* (Armarium. Publicaties voor erfgoedbibliotheken, 1), Antwerpen, 2005.

(6) [1621-04-02] *Ordonnantie en[de] conditien waer op men van weggen de heeren gheestelijcke en[de] Vier-Leden s'landts van Vlaendre[n] verpachten sal den impost van alle de bieren die aldaer ghebrauwen inne-ghebracht ende ghesleten zullen worden.* Ghendt: Gaultier Manilius, 1621. [c:lvd:3255741]

(7) [1621-05-02] *Nieuwe ordinantie opde wachte der stadt van Louene.* Loven: Geerardt Riuius, 1621. [c:lvd:3164553]

(8) [1621-07-24] *Acte par lequel le roy nostre sire continue par prouision tous iusticiers & officiers du pays et conté de Flandres en date du 14. de iuillet 1621.* Gand: Iean vanden Steene, 1621. [c:lvd:6677181]

(9) [1621-07-24] *Isabel Clara Eugenia par la grace de Dieu infante d'Espagne &c. Chiers & bien amez apres qu'il a pleu à Dieu de disposer le iour d'hier de monsieur nostre trescher & tres-amé espoux le serenissime archiducq Albert.* Gand: Iean vanden Steene, (col. 1621). [c:lvd:6671097]

(10) [1635-06-12] *Ordonnantie op t'faict vander wacht der stede van Ghendt ghemaeckt ende gheordonneert by myne heeren hooch-bailliu ende schepenen vander keure deser stede van Ghendt.* Ghendt: Gaultier Manilius, 1621 [= 1635-]. [c:lvd:3254482]

(11) Alanus ab Insulis, *Cyclopædiæ anticlaudianæ sev De officio viri boni libri novem.* Antverpiæ: apud Ioach. Trognæsivm, 1621. [c:lvd:6637753]

(12) Albertus doctorus magnus, *De adharendo Deo libellvs. Accedit eiusdem Alberti vita.* Antverpiæ: ex officina Plantiniana apud Balthasarem Moretum & viduam Ioannis Moreti & Io. Meursium, 1621. [c:lvd:6640670]

(13) *Ambrosio Spinvlæ in Belgium ex Germania redeunti.* Antverpiæ: apud Abrahamum Verhouium, 1621. [c:lvd:6847050]

(14) *Articvli conventionis [...] inter D. marchionem Spinola capitaneum generalem exercitus cæs. maiestatis in palatinatu [...] & D.D. Ioachimvm Ernestvm [...] generalem exercitus vnionis euangelicæ & Ioannem Fridericvm ducem Wurtembergensem.* Antverpiæ: apud Abrahamum Verhoeuium, 1621. [c:lvd:6682234]

(15) *Articvli conventionis [...] inter D. marchionem Spinolam capitaneum generalem exercitus cæsareæ maiestatis in palatinatu [...] & dd. Ioachimvm Ernestvm [...] & Ioannem Fridericum ducem Wirtembergensem [...] generalem exercitus vnionis euangelicæ.* Antverpiæ: apud Abrahamum Verhoeuium, 1621. [c:lvd:6681393]

(16) *Articvlos del accordio hecho en Mayenza a. 12. de auril 1621. entre el marques Spinola y los principes protestantes de la vnion.* Amberes: Abraham Verhoeuen, 1621. [c:lvd:6681396]

(17) S. Avgvstiin, *Den reghel van S. Avgustiin gegeven veur de nonnekens*. Ghendt: Ian vanden Kerchove, 1621. [c:lvd:3140056] (= nr. 18)

(18) S. Avgvstiin, *Den reghel van S. Avgustiin gegeven veur de nonnekens*. Hantvverpen: Geeraert van Wolschaten, 1621. [c:lvd:3140250] (= nr. 17)

(19) Sebastianus Barradas, *Itinerarium filiorum Israel ex Ægypto in terra repromissionis*. Antverpiæ: apud Petrum & Ioannem Belleros, 1621. [c:lvd:6642292] (= nr. 20)

(20) Sebastianus Barradas, *Itinerarium filiorum Israel ex Ægypto in terra repromissionis*. Antverpiæ: Guiliam van Tongheren, 1621. [c:lvd:6863049] (= nr. 19)

(21) *Belgica ægotantis ad episcopum Segobiensem rerum Flandricarum præsidem infirmum dum in Concilium status adscisceretur. Consolatio gratvlatoria. Sive Malorum Belgicorum anatomia*. S.l.: s.n., [1621-]. [c:lvd:6644469]

(22) Robertus S. R. E. Card. Bellarminus, *De gemitu columbæ siue De bono lacrymarum libri tres*. Antverpiæ: ex officina Plantiniana apud Balthasarem Moretum & viduam Ioannis Moreti & Io. Meursium, 1621. [c:lvd:6858660]

(23) P. Bertius, *Oratio qua rationem reddit cur relictâ Leydâ Parisios commigratit & hæresi repudiata Romano-catholicam fidem amplexus sit. Habita Lutetia Parisiorum in collegio becodiano vi. nonas octobris. Accedit Replicatio [...] cardinalis Perronij ad [...] Iacobum regum Angliæ de collatione ecclesiæ catholicæ veteris cum Romana qua rationem reddit cur relictâ Leydâ Parisios commigratit & hæresi repudiata Romano-catholicam fidem amplexus sit. Habita Lutetia Parisiorum in collegio becodiano vi. nonas octobris. Accedit Replicatio [...] cardinalis Perronij ad [...] Iacobum regum Angliæ de collatione ecclesiæ catholicæ veteris cum Romana*. Antverpiæ: ex officina Ioannis Cnobbari, 1621. [c:lvd:6838382]

(24) Lavrentius Beyerlinck, *Laudatio funebris D. Philippi III. Hispaniarum et Indiarum regis dicta in exequiis eiusdem solemniter celebratis in ecclesia cathedrali Antuerpiensi die XXII. mensis maij M.DC.XXI*. Antverpiæ: ex officina Plantiniana, 1621. [c:lvd:6606770]

(25) Lavrentius Beyerlinck, *Sereniss. principis Alberti Avstriæ archidvcis [...] laudatio funebris: dicta a Lavrentio Beyerlinck [...] die XIX. Augusti anni M.DC.XXI*. Antverpiæ: ex officina Plantiniana, 1621. [c:lvd:6606786]

(26) *Boom des levens inhoudende veel schoone vruchten van gratien en[de] aflaten [...] tot behoeue van het aerts-broederschap der coorde van Sinte Francisci*. Ghendt: Ioos Dooms, 1621. [c:lvd:6146774]

(27) Nicolaus Bvrgvndius, *Poëmata*. Antverpiæ: apud Guilielmum Lesteenum, 1621. [c:lvd:6837642]

(28) Nicolaus Bvrgvndius, *Tractatus controversiarum ad consuetudines Flandriæ*. Antverpiæ: apud Guilielmum Lestenum, 1621. [c:lvd:6639088]

(29a) Ioannes Bvschius, *Chronicon canonicorum regularium ordinis S. Augustini capituli Windesemensis [...]. Accedit Chronicon Montis S. Agnetis [...]* unà cum *Vindiciis Kempensibus*. Antverpiæ: apud Petrum & Ioannem Belleros, 1621. [c:lvd:6848627]

(29b) Heribertus Ros-weyodus, *Vindiciae Kempenses pro libello Thomæ a Kempis De imitatione Christi adversus Constantinum Caietanum [...]: accedit Commonitorium ad eundem aduersus eiusdem Apologiam*. Antverpiæ: apud Petrum & Ioannem Belleros, 1621. [c:lvd:6848639]

(30) Ioannes de Cartagena, Gaspar Rinckens [vertaler], *Bewys des ovttheyts der orden van[de] H. moeder Godts Maria des berghs Carmeli*. Antwerpen: Cornelis Verschuren, 1621. [c:lvd:3149330]

(31) Io. Iac. Chiffletivs, *Lacrymae prisco ritu fusa in exsequiis sereniss. archiducis Alberti pii Belgicæ Sequaniciq. principis*. [Antwerpen: Moretus, Balthasar I, 1621]. [c:lvd:6607288]

(32) M. Tvllius Cicero, *Epistole familiares: cum Pauli Manvtii annotationibus*. Antverpiæ: apud Martinvm Nvtivm & fratres, 1621. [c:lvd:6640641]

(33) Wenceslavs Coberger, *Apologia ofte Bescherm-redenen teghen het keken van de onredelijcke vyanden ende oock de tegenraeders van de berghen van bermherticheyt*, Mechelen: Heyndrick Iaye, 1621. [c:lvd:3105058]

(34) *Copie de la lettre envoiee par le comte de Bucquoy touchant la deffaicte du grand turc près d'Alezandrette [...]. Avec le catechisme du palatin*. Anuers: Abraham Verhouen, 1621. [c:lvd:6643406]

(35) *Copie vanden keyserlijcken ban den 29. ianuarius 1621. Binnen Weenen ghepubliceert teghen Fredericus pals-graue vden Ryn als hooft vande Bohemsche rebellen ende beschermer van alle oproeren dese voorleden iaeren door het H. Rooms ryck. Gheschiet*. Ghendt: Ioos Dooms, 1621. [c:lvd:6147730]

(36a) Gillis de Coster, *Kalengier ende lust-hof der H. kercke verciert met den salighen cruyts-wech Christi*. Ghendt: Cornelis vander Meerren, 1621. [c:lvd:3257445]

(36b) Gillis de Coster, *Den cruyts-wech Christi*. Ghendt: Cornelis vander Meerren, 1621. [c:lvd:3257463]

(37) *De Hispaniæ Galliæ Germaniæ & Hungariæ publico rerum statu epistole iunio mense an. 1621. Varijs locæ scriptæ. Madriti 15. iunij*. [Antwerpen: Abraham Verhoeven], 1621. [c:lvd:6700558]

(38) *De praelio Pragensi Pragæque deditioe octaua & nona novembris M.DC.XX.* Praga: typis Tobiaë Leopoldi; Gandvi [!]: apud Iudocum Doods, 1621. [c:lvd:6677904]

(39) *De rebus gestis ab [...] Ambrosio Spinvla.* Antverpiæ: apud Abrahamum Verhoeuium, 1621. [c:lvd:6700556]

(40) *De vita & morte Philippi III.* Antverpiæ: apud Abrahamum Verhoeuium, 1621. [c:lvd:6847046]

(41) Evcherius, *De contemptu mundi epistola parnetica ad Valerianum cognatum. Accedit Vita D. Paulini Nolani veri mundi contemptoris,* Antverpiæ: ex officina Plantiniana apud Balthasarem Moretum & viduam Ioannis Moreti & Io. Meursium, 1621. [c:lvd:6638822]

(42) Evcherius, *De laude eremi ad Hilarium Lerinensem monachum libellvs.* Antverpiæ: ex officina Plantiniana apud Balthasarem Moretum & viduam Ioannis Moreti & Io. Meursium, 1621. [c:lvd:6638849]

(43) G.F. veridicus Hibernus [= Richard Fleming], *Hiberniæ sive Antiquioris Scotiæ vindiciæ.* Antverpiæ: apud Hermannvm Copman [= Parijs: Weduwe van Jean Blageart], 1621. [c:lvd:6693811]

(44) Ian Franco, *Ephemeris metheorologica. Seer schoone beschryuinghe ende declaratie vande reolutien ende inclinatie van het teghenwoordich iaer o[n]s Heeren M.D.C.XXI.* H[ant]verpen: weduwe va[n] Aernout s'Coninx, (1621). [c:lvd:3131398]

(45) Ian Franco, *Kalender oft iournal voor het iaer ons heere[n] Iesu Christi M.D.C.XXI. Met de dagelyxsche ghetyden der vaert van Brussel naer Antwerpe[n] ende van daer wederomme.* Antwerpen: weduwe van Arnold Coninx, 1621. [c:lvd:3131389]

(46) Libertus Fromondus, *Serenissimi Belgarum principis Alberti pii laudatio funebris.* Lovanii: typis Henrici Hastenii, 1621. [c:lvd:6677234]

(47) Girardin, Antoine, *Les larmes & alarmes de la muse guerriere svr la mort de Charles de Longueval comte de Bucquoy [...] l'Hercule Belgique.* S.l.: s.n., 1621. [c:lvd:6639945]

(48) I.D.H. [= Jan David Heemssen], *Den nachtegael vanden heyligen Bonaventvra.* Loven: Phlips van Dormael, 1621. [c:lvd:6521019]

(49) Ioannes Hemelarius, *Angeli custodis ad Hvgonem Grotium super nuptero eius carcere parneticon.* Antverpiæ: ex officina Plantiniana apud Balthasarem Moretum & viduam Ioannis Moreti & Io. Meursium, 1621. [c:lvd:6838068]

(50) Vincent Hensberch, *Des bruydegoms bloemich beddeken [...] ghegheven tot eenen nieuwen iare aende deucht-samighe religieusen der ordre van sinte Dominicus int clooster van s'Hertoghinnen-dale by Auderghem int iaer ons Heeren 1618*. Hantwerpen: Cornelis Verschuren, 1621. [c:lvd:3136241]

(51) Vincent Hensberch, *Des conincks vviin-kelder*. Hantwerpen: Cornelis Verschueren, 1621. [c:lvd:3136239]

(52) Iean vander Heyden [vertaler], *Copie d'une lettre qu'n seigneur de la court escrit a vn sien amis svr le trespas du roy don Phelippe troisesme*. Brvvelles: Iean Pepermans, 1621. [c:lvd:6848778]

(53) *Historica narratio de rebellione Hungarorum per Betlenum Gaborem procurata [...]. Nec non actorvm [...] in conventu Pisoniensi & Novizoliensi annullatio*. Antverpiæ: apud Abrahamum Verhouium, 1621. [c:lvd:6699482]

(54) Ioannes d'Hollanderius, *De nobilitate liber prodromvs*. Antverpiæ: apud Gvlielmvm a Tongris, 1621. [c:lvd:6601110]

(55) Nicolaus vander Hooch, *Singularia iuris*. Antverpiæ: apud Gvlielmvm a Tongris, 1621. [c:lvd:6637780]

(56) H. de Hyues, *Le tableav racovrci des vertus & miracles du bie[n]-heureux & tres-illustre prelat frere Thomas de Ville-neuue dict l'aumosnier*. Brvvelles: Iean Pepermans, (1621-). [c:lvd:6694587]

(57) Ioannes den vierenveertichsten bisschop ende patriarch van Iervsalem, *Het boeck Ioannis [...] bisschop [...] van Iervsalem vandè instellinghe der eerste monicken*. Hantwerpen: Cornelis Verschuren, 1621. [c:lvd:3140681]

(58) *Ivramentvm quod Bethlem Gabor princeps Transilvanie in vrbe Cassouia in Vngaria coram legato imperatoris Turcici præstitit die 24. augusti A. 1620*. Antverpiæ: apud Abrahamum Verhouium, 1621. [c:lvd:6700544]

(59) Ioannes Jacobs [editor], *Compendium caremoniarvm in celebratione diuinorum officiorum observandarvm*. Antverpiæ: ex officina Ioannis Cnobbari, 1621. [c:lvd:6639879]

(60) Alexander Lahodowsky, *Disputatio politica de vniversa republica quàm in inclyta academia Lovaniensi facta omnibus oppugnandi copia. Sub præsidio [...] Nicolai Vernvlæi [...] publicè tueri pro virili conabitur Alexander Lahodowsky Polonus die [ ] iunij anno M.M.XXI. [!] in scholis artium*. Louanii: typis Philippi Dormalij, (1621). [c:lvd:6635996]

(61) Lavrentius Landtmeter, *Commentarius brevis ad regulam s.mi P.N. Avgustini*. Louanij: apud Bernardinum Masium, 1621. [c:lvd:6643239]

(62) Cornelius Cornelii a Lapide, *Commentaria in omnes D. Pavli Epistolas*. Antverpiæ: apvd Martinvm Nvtivm et fratres, 1621. [c:lvd:6637655]

(63a) Cornelius Cornelii a Lapide, *Commentaria in quatuor prophetas maiores*. Antverpiæ: apud Martinvm Nvtivm & fratres, 1622-1621. [c:lvd:6657469]

(63b) Cornelius Cornelii a Lapide, *Commentaria in Ieremiam prophetam Threnos et Baruch*. Antverpiæ: apud Martinvm Nvtivm & fratres, 1621. [c:lvd:6657485]

(63c) Cornelius Cornelii a Lapide, *Commentaria in Danielelem prophetam*. Antverpiæ: apud Martinvm Nvtivm & fratres, 1621. [c:lvd:6657497]

(63d) Cornelius Cornelii a Lapide, *Commentaria in Ezechielem prophetam*. Antverpiæ: apud Martinvm Nvtivm & fratres, 1621. [c:lvd:6657493]

(64) Een lief-hebber der waerheyt ende der Nederlanden weluaert [= Richard Verstegan], *De spiegel der Nederlandsche elenden*. Mechelen: Hendrick laye, 1621. [c:lvd:3152750]

(65) Ivstus Lipsius, *De amphitheatro liber*. Antverpiæ: ex officina Plantiniana apud Balthasarem Moretum & viduam Ioannis Moreti & Io. Meursium, 1621. [c:lvd:6689206]

(66) Ivstus Lipsius, *De Vesta et vestalibus syntagma*. Antverpiæ: ex officina Plantiniana apud Balthasarem Moretum & viduam Ioannis Moreti & Io. Meursium, 1621. [c:lvd:6689216]

(67) Iacobus Cornelius Lymmenæus à Marca, *Savl tragoedia sacra*. Gandavi: apud Ioan. Kerckhovivm, 1621. [c:lvd:6671251]

(68) Ludouicus Makeblijde, *Troost der siecken ende der overleden*. Antverpen: Hieronymus Verdussen, 1621. [c:lvd:3185420]

(69) Gvilielmvs van Niewelandt, *Poëma vanden mensch inhoudende d'ijdelheydt des werelts d'ellende des leuens ende ruste des doodts*. Antwerpen: Guiliam van Tongheren, 1621. [c:lvd:3136750]

(70) Nicocles catholicus [mystificatie], *Quæstio catholica politica an à rege catholico & archiduce serenissimo bellum hoc tempore in Belgio contra confoederatos status sit resumendum?* S.l.: s.n., 1621. [c:lvd:6707424]

(71) *Nieuuwe cronycke van alle de gedenkweerdichste saecken dier gheschiedt sijn sedert den iare 1500. tot desen teghenwoordighen iare ons Heeren 1621. Met alle de victorien vercregen in Duytslant door Marquis Spinola*. Hantverpen: Antoni de Ballo, 1621. [c:lvd:3131410]

(72) *Nouvelle veritable de s en qui sest passé au Pallatinat de la prinse du chasteaux de Gulsten [...]. En semble la prise de la ville de Cassilut par le marquis de Campleuer [...]. Ausi lasiegement de la ville de Franquendal*. Anuers: Abraham Verhoen, (1621-) [kopij-impresum]. [c:lvd:6639807]

(73) Pauli, Matthias, *Manvel de la confrerie du glorieux patriarche S. Ioseph*. Gand: Cornille vander Meeren, 1621. [c:ldv:6677733]

(74) [Pevernage, Andries], *Tragi-comoedia Baldvini imperator Constantinopolitanvs. Bavdevvyn graeff van Vlaenderen ende Henegauwe keyser van Constantinopolen. [...] De welcke sal verthoont worden door de Ioncheyt des collegie der societeyt Iesu aldaer den [ ] septembris 1621*. Ypre: Franssois Bellet, (1621). [c:ldv:6697894]

(75) *Philippi III. Hispaniarum regis potentissimi epitaphium*. S.l.: s.n. [Antwerpen: Balthasar Moretus?], (1621-). [c:ldv:6607301]

(76) Heribertus Ros-vveydus, *Syllabus malæ fidei Capellianæ excerptus*. Antverpiæ: ex officina Plantiniana apud Balthasarem Moretum & viduam Ioannis Moreti & Io. Meursium, 1621. [c:ldv:6859148]

(77) Ivstus Rycqvius, *Pietas in funere Philippi III*. Antverpiæ: ex officina Plantiniana Balthasaris Moreti, (col. 1621). [c:ldv:6606783]

(78) Antonius Sanderus, *Lacrymæ in funere Alberti Austriaci optimi et clementiss. Belgarum principis*. Antverpiæ: ex officina Plantiniana, 1621. [c:ldv:6606787]

(79) Antonius Sanderus, *Panegyrici quatuor in laudem Virginis-matris*. Gandavi: apud Ioannem Lapidanvm, 1621. [c:ldv:6675325]

(80) Antonius Sanderus, *Panegyricus annunciatæ Virgini apud pp. recollectos Gandavi dictus*. Gandavi: apud Gualtèrum Manilium, 1621. [c:ldv:6671365]

(81) Antonius Sanderus, *Poemata*. Gandavi: apud Ioannem Lapidanvm, 1621. [c:ldv:6639418]

(82) Carolus Scribani, *Adolescens prodigus*. Antverpiæ: apud Martinum Nutium & fratres, 1621. [c:ldv:6640992]

(83) Carolus Scribani, *Den geestelycken vuyngaert*. Hantverpen: Hieronymvs Verdvssen, 1621. [c:ldv:3140218]

(84) *Serenissimi Alberti Austriaci Belgarum principis cenotaphium*. Antverpiæ: ex officina Plantiniana, 1621. [c:ldv:6637508]

(85) Henricus Smetius, *Prosodia [...] quæ syllabarum positione & diphthongis carentium quantitates*. Antverpiæ: apud Gvilielmvm à Tongris, 1621. [c:ldv:6603220]

(86) *Sommaire contenant ce qui s'est passé de plus memorable es guerres de Boheme Slesie Morauie Hongrie Austriche & du Palatinat*. Anuers: Abraham Verhoeuen, 1621. [c:ldv:6700550]

(87a) Thieullier, Jan [compiler], *De schadt-kiste der philosophen ende poeten waer inne te vinden syn veel schoone leerlycke blaoenen refereynen ende liedekens gebracht ende gesonden op de Peoen-camere binnen Mechelen [...] gepro-nonciert ende gesonghen op [...] den 3. mey vanden iaere 1620*. Mechelen: Hendrick Iaye, 1621. [c:lv:d:3126615]

(87b) Thieullier, Jan, *Porphyre en Cyprine trevr-spel verthoont by de reden-rijcke gulde die Peoen binnen Mechelen [...] den derden mey anno 1620*. Mechelen: Hendrick Iaye, 1621. [c:lv:d:3126629]

(88) Diodorus Tvldenus, *De principiis iurisprudentiae libri IV*. Lovanii: apud Philippum Dormalium, 1621. [c:lv:d:6639473]

(89) Valerius Maximus, *Dictorum factorumque memorabilium libri IX*. Antverpia: apud Ioannem Keerbergim, 1621. [c:lv:d:6637685]

(90) Valerius Maximus, *Dictorum factorumque memorabilium libri IX*. Antverpia: apud Martinum Nvtivm & fratres, 1621. [c:lv:d:6639815] (= nr. 91)

(91) Valerius Maximus, *Dictorum factorumque memorabilium libri IX*. Antverpia: apud Henricum Aertssivm, 1621. [c:lv:d:6829737] (= nr. 90)

(92) Ioannes Van-havre, *Arx virtutis sive De vera animi tranquillitate satyra*. Gandavi: apud Ioannem Kerchovim, 1621. [c:lv:d:6672258]

(93) Antonius Vasconcellius, *Anacephaleoses id est Summa captia actorum regum Lusitania*; Antverpia: apud Petrum et Ioannem Belleros, 1621. [c:lv:d:6640729]

(94a) Gabriel Vazquez, *Commentariorum ac disputationum in primam secvnde sancti Thomae*. Antverpia: apud Petrum & Ioannem Belleros, 1621. [c:lv:d:6822353]

(94b) Gabriel Vazquez, *Commentariorum ac disputationum in primam partem sancti Thomae tomus secvndus*. Antverpia: apud Petrum & Ioannem Belleros, 1621. [c:lv:d:6822346]

(94c) Gabriel Vazquez, *Commentariorum ac disputationum in tertiam partem sancti Thomae*. Antverpia: apud Petrum & Ioannem Belleros, 1621. [c:lv:d:6822362]

(95) Gabriel Vazquez, *Opuscula moralia*. Antverpia: apud Petrum & Ioannem Belleros, 1621. [c:lv:d:6822326]

(96) *Verhael vande vrome feyten van [...] Amrbosius [!] Spinola [...] eerst ghe-drukt den 29. april 1621*. Hantwerpen: Abraham Verhoeuen, (1621). [c:lv:d:6700438]

(97) Nicolaus Vernulæus, *Ivsta Alberto pio Belgarum principi*. Lovanii: typis Philippi Dormalij, 1621. [c:lvd:6635972]

(98) *Der vrouwen-peerle dryvoudighe historie van Helena de Verduldighe Griseldis de Saechtmoedighe Florentine de ghetrouwe*. Antwerpen: Hendrick Aertssen, (1621-). [c:lvd:3136823]

(99) Matthæus Wesenbecius, *Commentaria [...] in Pandectas ivris civilis et Codicis Iustiniani libros*. Antverpiæ: apud Ioannem Keerbergim, 1621. [c:lvd:6607226]

(100) Iacobus Zevecotius, *Rosimvnda tragoedia*. Gandavi: apud Iudocum Dooms, 1621. [c:lvd:6671825]